

Flest tökuoð laga sig með trúmanum svo vel að tungunni að engir nema immnúraðir málfræðingar vita á þeim skil. Það tekur ekki langan tíma áður en grunlausir málnotendurnir hætta að skyrja útlendan þef – ef þeir hafa þá gert það yfirlætt – og sum orð eru svo íslensk á svipstrax í upphafi að jafnvél samrir málverndarmenn hafa ekki nemit að amast við þeim. Nylegt dæmi er sögnin *skamma* sem rann svo daemalaust vel og liðuglega inn í íslenskt mál – að vísu var það seint á tíma málverndar af gamla skólanum, og vel má vera að gerðar hefðu verið athugasemdir við sögnina eftir hefði dottið inn á túnum riðvélanna.

Einn agnarlitlill þáttur í íslenskri málþóltík hefur þó verið að reyma fela erlendan uppruna orða. Það hefur verið gert með ýmsu móti og stundum tekist vel. Orðið eða forliðurinn *leysir/leysi*- í samsætingum eins og *leysiprentari* er dæmi um slíkt. Það er svokallað upphafsstafa- orð (*e. acronym*) og stendur í ensku fyrir „Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation“. Eðilegt hefði verið að stafsetja orðið í íslensku með *ei* fremur en *ey*, og bað því fremur sem y hefur ekki lengur neimur hlutverki að gegna örðu en því að segja til um sögulegan uppruna. En orðið á að virðast alíslenskt og byggjast á sögninni *leysa*. Það er notað eitt sér og í ýmsum samsætingum, t.d. *leysiðgerð*, *leysigeisti*, *leysiþós*, og hefur vegnað vel á sínum

Orðið *ratisjá* er annað og í reynd sérlæga vel heppnað orð af þessu tagi og heillaði mig mikkið, ungan dreng, um miðjan 7. áratug 20. aldar. Á bak við það er enska orðið *radar*. Það er líkla upphafsstafaorð, myndað fárið 1940 úr „Radio Detection And Ranging“ fyrir bandarískra síðherinn. Í gegnasaðum Tímaritum eru 4.741 daemi um *ratisjá*, það elsta frá 1948. Orðið er svo skýrt með þess svo augljós, *rat-* og *-sjá*, að ekki er annað hægt en dást að hugforsendum.

Ágætla heppnað er líka orðið *tekní*, sem Björn Bjarnason fá Viðröstri myndað árið 1912 (Halldór Halldórrson 1971:233). Það setti að vera myndað af lýsingarorði (eða lýsingarhætti þáttíðar), **tekrinn*, sbr. *geitni* til *gaetinn*, *ryvni* til *nyttinn*. Svo er þó ekki því, Það er aðvitað um myndun danska orðsins *teknik* (sem aftur er alþjóðlegt orð) og notalega ætitleitt inn í fjölskyldu íslenskra orða þar sem fyrir eru m. a. sögnin *taka*, lýsingarorðið *tezkar*, og nafnorðið *tekti*. Má segin að bærliega hafi tekist til.

Sunnunum fimmst þetta stjallt en öðrum þykir þetta kannski bera keim af vannmáttarkenndi: Tökuroð berast inn í málíð, því miður. Það er ólán og sama hvað er gett; þau festa rætur eins og hver annar fíflí eða soleý. Og þá er betra en ekki að sem fæstir viti af uppruna þeirra. Svona galgopalegt orðalag er þó auðvittað hápolitiskt og umdeilaðlegt, og fyrirbærð sem um er rættarf að skoða í þrívíð góðra tímagerlaugna svo maður blindist ekki af fordónum nútímanns og eigin hekkingarleysi. Eg set þau upp og held áfram.

Mér var kemnt í barnaskóla að skrifra *mystur*, með y – og helst líka með z: *mystur* – því *mystur* væri vond darska. Og það er hárétt að orðið er tökuð úr dönsku *mønster*, þangað komið úr miðlágþýsku *münster* sem félkk hað úr fornfrönsku *monstre* (leitt af lat. *monstrare* í merkingum ‘syna’). Danskt ø er borið fram ekki svo langt frá íslensku u og hefði því mátt búast við að tökuðið fengi rittháttum *münstar*. Þannig bera líka margir fram orðið og

skrifa það svo, og þamning er það t.d. þegar í spássíugrein í Guðbrandsbiblú 1584: „So og giefir David honum eitt Munstur / edur fyrer mynd / epiter þeirre hann skal smjúda.“ Þar endurspeglar það þó kamski *miðlægþýskra* ritmynd. En neg dæmi eru til allt frá 17. öld um ritmyndina *munstur* sem ekki geta átt annan uppruna en danskan, og má sannfærast um það eftir leitað er í Ritmálaßkrá Orðabókar Háskóla Íslands. Til dæmis talar Jón Ólafsson Indiafari um *járnverk upp á allrahanda munstur, munsturskrifara og munstursturbining* (1908-09, bls. 60, 82, 294 o.v.).

Ritmynndin mynurst / mynztur er á hinum bögum sjaldgæf fyr á tínum. Ritmálsstráin hefur eitt dæmi um hana frá 1734, í *Lexíðion Latino-Islandicum Grammaticale*. Það er *Glossa Kver a Latinu og Islandiku* eftir Jón biskup Ámason, sem þyðingu á lat. exemplar: „Mynstur, Copia, Útskrift“ (Jón Árnason 1734:47) en önnur dæmi ekki fyr en um miðja 20. öld. Þess má geta að ýmis dæmi eru um að orði sé rétað mynster eða munster í eldri nýdönsku (1500–1700) (sbr. ODS), en munster er sú (rit)mynd sem er langalgengust í dönsku.

Þegar leioð á 19. öld áttuðu íslenskir málverndarmenn sig á því að munstur endurómaði nokuð augljóslega danskan framburð og tolku að reyna að bregðast við því. Má sjá dæmi um að orðið væri haft innan gesalappa eða notkun þess afsíkuð á eimhvern hátt. Elsta dæmi RMS um það er frá 1840 þar sem fjarlað er um innflutning herðasjala: „Af vamningi bessum flytja kaupmenn [...] árlega ný og ný „munstur““. Við lauslega athugun er þó ekki að sjá að til dæmis Fjölinismenn eða aðrir málvöndunarmenn á fyrri hluta aldarinnar hafi horn í síðu þessa orðs eða þessa ritháttar, en dæmi taka að koma í ljós þegar liður á Oldina, t.d. gesalappadæmi eins og „vörú-,þróvur“ og „munstur“ (þjóðólfur 15.6. 1872, bls. 128) og afsakanir eins og „sem sumir kalla“ o.s.frv.: „Sje litað og ólitað haft í sama díl, þá verður litatilhögum („Mönster“ eða „munstur“, sem sumir kalla), að vera smágerð“ (Andvarei 1886, 1. tbl., bls. 110). Tafinvel hundrað árum, seimna eru enn dæmi um slíkt, t.d. þegar tímarrit um malefimi íslenskra sveitarfélaga, *Sveitarsjónarmál*, skrifar svo árið 1970 (bls. 183): „Ef þetta nýja „munstur“ á Íslandsþortinu á effir að móta um dæmaðarfró framtíðarinnar [...]“ - Í sumum fyrstu 111-112. bls. eru sumir sínar „munstur“ markar með x.

urinum kann reyndar að vera að merkingum se yfiræro og a einhvær hafi framandi fyrir þann sem skrifði, en það hefur ekki verið athugað að þessu sinni.

Árin 1947-48 birti Bjarni Vilhjálmsson málfræðingur nokkrar málræktargreinar í tímadrínum *Sýru*. Í 1. hefti 2. árgangs fylalaði hann meðal annars um orðið *munstur*. Taldi hann festa líklega renna grun í að það væri ekki góð íslenska og sagði það lengi hafa verið málvöndunarmönnum þynir í auga. Guðmundur Fimmbogason (1873-1944) landsbókvarður hefði hví teknið þann kost „að dubba nokkuð upp erlenda orðið og gefa því íslenskari svip. Hann gerði úr því *myrratir*, sem að hljópmið fer miðjög nærrí erlenda orðinu og jafngildir því að merkingu, en y-tó og z-an eiga að benda til þess, að það sé dregið af orðinu *mynd*. Þetta orð Guðmundur hefur undanfarin ár verið notað nokkuð í ritum, en líklega miðjög litlu í talmáli [...]“ (bls. 9). Reyndar telur Bjarni að deila megi um umversu heppilegt sé að „draga orðið af orðinu mynd“ enda sé það vandríðað og fara í hví soman treir höfðskandinavar heima, nem óvinnut meðan.

en það var eru hjúgn y og z. Snemma á 10. áratug síðustu aldar greindir Halldór Halldórsson málfræðingur einnig frá þessu á málfundinum hjá Órðabók Háskóla Þjóðar.

leitarsíðunni http://lexis.hi.is/cgi-bin/ritmail/leitorad.cgi?adg=insri_eða_i_seðjasafni. I sumum tilfllum hafa daenin verið gætuð eða aukin og er þá frumheimild nefnd.

Ekkí er haegt að segja að leusn Guðmundar hafi strax slegio í gegn. Í Tímarit.is er að finna 12.456 dæmi um *munstur* (auk 48 um *mynstur*) í íslenskum tímaritum frá 1831 og fram á vora daga, og eru langoftast án gæsalappa eða athugasemda. En fjórtlega eftir að farið var að nota myndina *mynstur* dró hún verulega á, og í sama gagnasafni eru alls á milli 18.400 og 18.500 íslensk dæmi um þá mynd frá 1935 og áfram, auk ca. 160 færðskra dæma, og 1.428 dæmi um *mynstur*. Dreifingin er dalið forvitni-leg og sést hún í *Töflu I*.

	munstur	munstur	mynstur	mynstur	mynstur
fr. 1880:	8				
1880–89:	32				
1890–99:	90		(1890–99: 6)		
1900–09:	121		(1900–09: 12)		
1910–19:	87				
1920–29:	164		(1920–29: 2)		
1930–39:	245		(1930–39: 2)		
1940–49:	311	1940–49:	1	1940–49:	73
1950–59:	594	1950–59:	17	1950–59:	752
1960–69:	1.575	1960–69:	15	1960–69:	1.462
1970–79:	2.324	1970–79:	15	1970–79:	2.306
1980–89:	2.276	1980–89:		1980–89:	3.827
1990–99:	1.833	1990–99:		1990–99:	4.376
2000–09:	2.212	2000–09:		2000–09:	4.863
2010–15:	385	2010–15:		2010–15:	964
Alls:	12.456	48	2010–15:	18.645	2010–15:
					1.428

Tafla 1: Dæmi um ritmyndindirnar (orðmyndindirnar) *munstur*, *munstur*, *mynstur* og *mynstur* í dagblöðum og tímaritum 1831–2015. (Leitað var í Tímarit.is að öllum beygingarmyndum.)

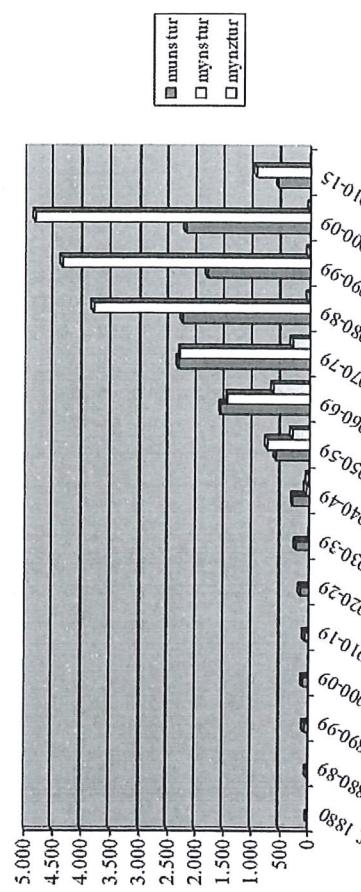
Erlsta dæmi um *munstur* er í Skírni 1831. Síðan er eitt dæmi á hvorum tveggja næstu áratuga, í *Íngólfí* 1854 og *Norðanfara* 1864, eitt í *Íslendingi* 1875, og tvö í *Pjördölli* 1872 og 1875. Fram til aldamóta fjölgar dænum og eru flest í *Ísafold* (45), *Lögbergi* (26) og *Þróððölfí* (16), en ferri í ófum blöðum. Dæmin um *munstur* um miðja 20. öld eru til orðin við samþland myndanna *munstur* og *mynstur* og eru flest ír *Morgunblaðinu* (16) og *Aflögðublaðinu* (14).

Fyrstu 20 dæmin um *mynstur* í *Töflu I* eru úr færeyskum blöðum. Þau eru hótt innan sviga en annars eru færeysk dæmi ekki aðgreind frá þeim íslensku en eru langflest frá um 1970 til 2000: *Føroya kumagerðasavn* 50 (1950–2000), *Froðskaparrit* 37 (aðallega 1980–2010), *Fjarðablaði* 24 (1970–79), *Tíðindiðlaðið* 21 (1970–79) og *Tímin* 5 (1943–45). (Ekkí er að sýja að fyrir komi færeysk dæmi um *munstur* er að finna í *Morgunblaðinu* 3. september 1935, bls. 5: „Augað gleðst af að skoða mynstrið í vef mosans“, í prentaðri ræðu eftir einmitt Guðmund Fimbogason sem ham hélt við opnum Kjarvalssýn-

ingar. Fyrsta dæmið á Tímarit.is um *mynstur*, með z, er svo í bókarumsögn í *Morgunblaðinu* 4. desember 1943, bls. 5. Þess má geta að yngsta dæmið um *mynstur* er úr ritstjórmargrein í *Frettablaðinu* 20. desember 2010 eftir ritstjóramann þáverandi, en hann virðist nota z nokkuð regulegum í skrifum sínum, hefur mér sýnt.

Eins og síja má af *Töflu I* eru dæmi um *mynstur* (og *mynstur*) fá allt fram um 1950. En á næstu árum fjölgar dænum smáum saman, þærð um *munstur* og *mynstur* (og *mynstur*), og er *munstur* lengst af heldur algengara þó ekki muni miklu allt frá 6. áratug liðinnar aldar. Eftir 1980 skiptir um og fækkar dænum um *munstur* umtalsvert um leið og dænum um *mynstur* fjölgar. Z-gerðin *mynstur* er algengust á 7. áratug síðustu aldar og á áratugnum næst á undan og eftir. Skíjanlegt er að z-an hverfi að mestu þegar kemur á 9. áratug aldarinnar, enda hafði hemi þá verið úthyst úr opinberu ritmáli og flestir nema þeir alihaldssömumstu hafa einnig gefið hana upp á báttinn privat.

Hér er dreifing dæma sýnd myndrént í stóplaríti, og er best að bera hana saman við *Töflu I*. Dæmi um *munstur* eru svo fá (48) að þau eru felloð inn í dæmi um *munstur*, án z.

Mánd 1: Dreifing dæma um *munstur* (munstur), *munstur* og *mynstur* í íslenskum dagblöðum og tímaritum 1831–2015.

Þegar leitað er í *Orðabankka Íslenskra málstöðvar að munstur og munstur* og *mynstur* og *mynstur* fyrmréfndi er notað í einum sjó orðasöfnum og orðabókum sem eru á vegum nefndarinnar. *Munstur* á sér bara millivísunina „munstur, einnig mynstur“ (og til baka, með dálitið varasamri orðsífafraðilegri tengingu á undan: „mynstur skyld mynd; einnig munstur“) sem er að finna í *Reitritunartorðabókinni* frá 1989.

Eitt hvað munu bjartsýnir menn hafa reynt að finna affausnatorð fyrir þetta gamla tökuord á fyrrí hluta 20. alda. Bjarni Vilhjálmsson nefnir í grein sinni orðið *rennd* sem Vilmundur Jónsson landlæknir gerði, og getur að aukci um tvö gómul orð sem dæmi voru um í sömu merkingu, *útretna* og *útretnsla*, þærð í fórum Vilmundar. Mér er ekki kunnugt um að nein hafi notað þessi orð. Hins vegar reyndist tilrauna Guðmundar Fimbogasonar um *mynstur* eiga sér fyrjan jarðveg, þó að nokkuð hægt hafi gengið um yfirtökum.

Íslensk málheimsun er ekki liðin undir lok þótt hún beri nú helst nafn málrektar, hún

vinnum stálslegin sumstaðar rétt undir yfirborðinu og ýmis stöðjun er í gangi sem á sét kannski frekar upphaf í hreinsunar- og verndarhugmyndum en reiktar-, t.d. sú stöðjun að da, *mönster verði mynstur* í íslensku. Sú stöðjun hefur verið í hátt í 80 ár og virðist smárn saman vera að slá í gegn, eins og Suðmenn mundu segja.

En mikilóð var eftir feginum þegar z-unní var úthýst.

Heimildir og stuðningsrit

Bjarni Vilhjálmsson. 1948. „Íslenzkt mál.“ *Syrpa, tímari um almennt mál*, 2. árg., 1. hefti, bls. 9–10.

Hallðór Halldórrson. 1971. „Nýyrði frá síðari öldum.“ Í Hallðór Halldórrson, *Íslenzk málirekt. Eriði og riðgerðir*, bls. 212–44. Baldur Jónsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Hlaðbúið.

Jón Árnason. 1734. *Lexicon Latino-Islandicum Grammaticale. Það er Glosna Kver a Latinu og Íslendsku [...]. Hvarfæ.*

Jón Ólafsson. 1908–09. *Efisaga Jóns Ólafssonar Indiasfara*. Samin af honum sjálfum (1661). Nú í fyrsta skifti gefin út af Hinu íslenska bókmentafjelagi með athugasemdum eftir Sigfús Blöndal. Kaupmannahöfn: Prentsmiðja S. L. Möllers.

ODS = *Ordþog over det danske Sprog*. Vefsíða: <http://ordnet.dk/ods>.

Orðabanki Íslenskrar málstöðvar. Vefsíða: <http://www.ordabanki.hi.is/wordbank/search>.

Réttirunarrorðahókin. 1989. Ritstj. Baldur Jónsson. Rit Íslenskrar málnefndar 4. Reykjavík: Námsgagnastoffun og íslensk málnefnd.

RMS = *Ritmálskrá Orðabókar Háskólast*. Vefsíða: <http://lexis.hi.is/cgi-bin/ritmal/leitord.cgi?adg=jmns!>

Tímari.is. Vefsíða: <http://timarit.is/>

Ástumál

kveðin

Ástu Svavarsdóttur
sextugri

19. janúar 2015